

VIOLÈNCIA I ESTAT EMERGENT A ESPANYA: DE LA CRISI DE L'ANTIC RÈGIM A L'INICI DE LA SOCIETAT DE MASSES

Jesús Millán

Universitat de València

Jaume Torras Elias, in memoriam

RESUM

El "llarg segle XIX" es caracteritzà pel rebuig convencional a la violència al món "civilitzat". S'anava configurant un nou context, amb el sorgiment dels Estats-nació, que representaven una dimensió inèdita de la política, capaç de mobilitzar recursos sense precedents. El treball planteja en el cas d'Espanya les implicacions de signe molt divers d'aquestes transformacions. Destaca la reformulació de les bases socials del nou Estat per a entendre les manifestacions de violència política al País Valencià.

PARAULES CLAU

Formació de l'Estat-nació; Violència política al segle XIX; País Valencià al segle XIX; Liberalisme a l'Espanya del segle XIX; Guerres civils a l'Espanya del segle XIX.

VIOLENCE AND THE RISE OF THE NATION STATE IN SPAIN: FROM THE CRISIS OF THE OLD REGIME TO THE BEGINNING OF MASS SOCIETY

Jesús Millán

Universitat de València

ABSTRACT

The “long nineteenth century” is characterized by the conventional rejection of violence in the “civilized” world. A new context was beginning to take shape, with the emergence of nation-states, representing a new dimension that had hitherto never been seen in politics and could mobilize unprecedented resources. This study examines the case of Spain and the diverse and multiple implications of these transformations. It emphasizes the reformulation of the social basis of the new State to understand the demonstrations of political violence in Valencia.

KEY WORDS

Creation of the nation-state, political violence in the nineteenth century, Valencia in the nineteenth century, liberalism in nineteenth century Spain, civil wars in nineteenth century Spain.

VIOLENCIA I ESTAT EN EL SEGLE DE LA “CIVILITZACIÓ” EUROPEA

Si atenem a les valoracions llavors més admeses, el “llarg segle XIX” fou a Europa un període de rebuig de la violència. Cal precisar que es rebutjava la violència entre membres de societats “civilitzades”, de cap manera sobre comunitats considerades encara “per civilitzar” (com ben aviat ho mostrarien les Guerres de l’Opi contra Xina). Aquest rebuig es veia com una conquesta del progrés i un component del món “civilitzat” (Gay, 2002: 111-138) .

L’existència d’un Estat es veia com el signe més important de la vida civilitzada, de la qual calia esperar l’extinció de les vies violentes, en favor de les normes i els procediments regulats precisament per l’Estat. Les guerres entre països europeus en aquell període foren breus, gens comparables a l’onada de conflictes intercontinentals que havia conegut l’anterior “Segle de les Llums”, que va enllaçar amb la Revolució a França i les guerres napoleòniques. Després d’elles hi hagué una convencional espera en l’ocàs de la violència, que derivaria dels avanços civilitzatoris de l’Estat. El trencament posterior amb aquesta etapa, ja entrat el segle XX, tingué un abast espectacular, que deixà l’impacte d’un període clarament nou. Podria ser-ne un símbol l’oblit experimentat, després d’haver assolit el zenit, per la Premi Nobel de la Pau (1905), Bertha von Suttner. Aquesta gran pacifista, traspasada en 1914, pels mateixos dies que es posava en marxa a Sarajevo la crisi que portaria a la Primera Guerra Mundial, era l’autora d’una obra d’èxit, ¡Baixeu les armes! (*Die Waffen nieder!*, 1889), que cal entendre com a testimoni d’aquell pacifisme d’un Huit-cents liberal i d’élits, poc adaptable a les tensions de les societats de masses que esclataren després. El canvi posterior de context sembla evident, si recordem la transcendència colossal de la guerra de 1914 a 1918, la revolució i la guerra civil a Rússia, la consolidació de l’estalinisme i l’ascens del feixisme.

La premi Nobel de la pau, Bertha von Suttner fou l'autora de *Baixeu les armes!*, molt exitosa a tot arreu del món, poc abans del bany de sang que suposà la Primera Guerra Mundial (1914-1918). Amb això, l'època del rebuig a la violència, en el segle XIX, quedava definitivament enrere.

Aquelles dècades d'allunyament de la violència eren fruit d'una convenció europea. Restarien per indagar els diversos nivells que podia ocupar la violència quotidiana, assumida dins els espais socials. És coneguda, per exemple, la respectabilitat creixent del duel entre cercles burgesos. O també es podria plantejar els “mons paral·lels” que afectaven a les dones, les criatures a la família o l'escola. Un fet que faria popular Vicent Blasco Ibáñez, amb la seua novel·la *La barraca* (1898) –la violència dels llauradors contra aquells que substituïen un arrendatari desnonat per l'amo a l'Horta de València–, sembla haver-se consolidat en les dècades centrals del segle XIX, quan es formava l'Estat liberal, enmig d'una certa desatenció de les classes cultes. Mentre aquestes lloaven sovint “l'honradesa” dels llauradors, els indicis acrediten aquest ús de represàlies violentes, envoltades per la complicitat, que no eixiria a la llum, amb una denúncia escandalitzada, fins els conflictes d'inicis de la Restauració, més de trenta anys després (Ardit, 2004: 42; Millán, 2006: 379, 406-409). La convenció sobre la civilització no violenta era tàcitament selectiva i podia encobrir trajectòries de signe oposat.

Aquella convenció, a més, considerava com a “model” un reduït cercle de països, del qual quedaria exclosa una Europa del sud anòmala o endarrerida. A Espanya de finals del segle XIX, quan l'Estat emergent sumava més de mig segle, proliferaren els

balanços al respecte. Com a testimoni podem triar *Pequeñeces*, novel·la del jesuïta Luis Coloma, publicada en 1890. L'autor dibuixava càusticament les limitacions de l'Estat per a evitar els múltiples esclats de violència durant el Sexenni democràtic, que marcaren una duradora petjada en el record col·lectiu. La novel·la evoca l'arribada de la I República i la dispersió d'èlits, que escapen de Madrid, mirant d'arrecerar-se al País Basc francès. Una dama de l'oligarquia financera descriu el seu viatge en tren. El seu relat és el d'una eclosió de violència destructiva, davant els límits de l'Estat per a garantir els requisits d'un progrés ordenat. La viatgera explica com, en arribar a Vitòria, fins a quatre companyies de l'exèrcit pugen al comboi. Tot debades, perquè poc després tropes carlistes persegueixen el tren disparant contra els vagons, en una escena que farien clàssica les pel·lícules del "salvatge oest" nord-americà. Mentre els viatgers benestants es llancen al terra, una mà penetra per la finestra i lleva una valuosa arracada de l'orella de la narradora. Aquest "desordre conservador" era, només, el revers de la moneda d'un altre "desordre revolucionari", que també afectava la mateixa dama: feia poc, els veïns avalotats havien ocupat la devesa d'Extremadura, adquirida per la família de financers durant la desamortització de Mendizábal, i, després d'haver mort l'administrador i tres guardes, se n'havien repartit les terres.

L'escriptor i jesuïta P. Luis Coloma va presentar, a finals del segle XIX, en *Pequeñeces*, una revisió molt crítica amb la manera com s'havia desenvolupat l'Estat liberal a Espanya. Els nous rics i els *políticos de pacotilla*, segons ell, serien incapaços de fomentar un progrés amb ordre.

Aquestes onades de desordre violent, que arraconaven l'Estat, conduïen segons l'autor a un diagnòstic, en principi, àmpliament compartit: l'estructura política de l'Estat liberal no resultava eficaç per a comunicar la societat amb el poder i tampoc per a garantir un ordre social estable. Des de la seua perspectiva antiliberal, Coloma reclamava prescindir de *ricos improvisados* i *políticos de pacotilla* (Coloma, 1890: 193-196, 258).

¿Com considerar aquesta crítica a uns pilars de l'Estat que es consideraven inadequats, precisament per a la tasca clau que s'esperava llavors del sistema polític? ¿Com podem entendre aquesta percepció del “naufragi de la civilització”, a mans d'una violència malament continguda per l'Estat? Tractaré de revisar aquesta àmplia problemàtica en tres camps, en el primer cas amb un caràcter genèric; més centrat en el cas espanyol en els altres dos:

- la comprensió de l'Estat per part de la historiografia recent, enfront de les definicions jurídiques o els models estructurals.
- el caràcter nou de l'Estat emergent a Espanya en el “llarg segle XIX” i la problemàtica dels enfrontaments civils
- les vies diferenciades de legitimació del poder polític i el tardà consens del liberalisme no democràtic a Espanya

FORMACIÓ INTERNA DE L'ESTAT I FORMES DE COACCIÓ SOCIAL

De fa temps, es considera insuficient per a l'anàlisi històrica aplicar el model del què se suposa que “ha de ser” l'Estat. S'ha fet imprescindible considerar l'Estat des del punt de vista de la seua evolució com a realitat social en escenaris històrics concrets. Això, en bona mesura, s'havia vingut substituint per dos grans enfocaments amb pretensió de validesa general.

N'és el primer el que es refereix a la lògica estructural. Massa temps s'ha considerat l'Estat a partir d'algun esbós, sens dubte suggeridor, sobre la seua identificació predeterminada amb una lògica de classe. Els suggeriments de Marx no poden estalviar la necessitat d'analitzar complexes qüestions concretes. És el que tractà de fer Edward Thompson en el cas britànic (i el que ja mirava de fer el mateix Marx). Part de la tradició política d'esquerres, però, arrossega la consideració negativa de l'Estat, com si perllongara el dictamen de Tolstoi quan el resumia com a l'instrument de la propietat privada i la coacció militar (cit. Zweig, 1928:67-71). Sens dubte, la història contemporània proporciona casos espectaculars dels efectes sense precedents del que s'ha anomenat “la maldat estatal” (Scott, 1998). En serien exemples les guerres mundials o la col·lectivització sota el stalinisme, amb les derivacions respectives.

Sense negar aquesta realitat, hi ha motius per a qüestionar que siga l'única que ha de prendre en compte la historiografia. Des de mitjan segle XX, alguns corrents historiogràfics s'han vist estimulats a revisar la idea de la “maldat estatal”. Fou llavors quan a bona part del món occidental s'estabilitzà l'Estat democràtic i social, en el

qual es desenvoluparen les societats del benestar. Això, recolzant en la fiscalitat progressiva, afavorí la reducció de les distàncies en la distribució de la riquesa als països occidentals durant la segona meitat del segle XX. Des de 1980, però, anà guanyant pes l'actitud reflectida pel president dels Estats Units, Ronald Reagan, quan, en un pretès acudit, afirmava que la frase “més terrorífica” en anglés era “sóc del govern i estic ací per a ajudar”.

Ahora, la importància de l'Estat no ha desaparegut en els panorama dels països que han prosperat darrerament. A més, s'ha comprovat que els països actualment més avançats van tindre en el passat una consolidació precoç i significativa del pes de l'Estat. A partir d'això, ¿no caldria revisar les imatges habituals que minimitzen les funcions de l'Estat en la seua època de formació? ¿Quins foren els efectes de les polítiques de l'Estat liberal per al conjunt de la dinàmica social en cada cas? (Calatayud, Millán, Romeo, 2022: 1-10).

En conseqüència, doncs, l'actuació de l'Estat no es pot prendre com a una pauta ja previsible, sinó com a un problema que cal indagar. Enfront dels que veien l'Estat com a una estructura, obligada a actuar en un sentit determinat, s'ha proposat vore'l com a un espai o una dimensió. Si l'Estat es caracteritza pel seu poder superior, que concentra la capacitat d'obligar per la força, per tal d'assumir l'interés d'un col·lectiu humà sobre un territori, aleshores és fàcil que al respecte actuen forces diverses i contraposades, que tracten d'abordar prioritats diferents, amb estratègies també distintes.

Hi ha un segon enfocament que es refereix a l'Estat a partir de les definicions normatives i els papers teòrics de les institucions. Aquesta perspectiva tendeix a subratllar sobretot les continuïtats entre l'Estat nació contemporani i l'"Estat absolutista" anterior. Els instruments institucionals de l'Estat, en efecte, tenen antecedents remots. Des del Renaixement, la concentració de poder polític en la Corona, la formació de l'exèrcit permanent o el desenvolupament de la fiscalitat reial i la proliferació de càrrecs burocràtics s'han pogut entendre com a elements d'una continuada “formació de l'Estat” al llarg de segles.

Pel que fa a l'abast social de la violència, en efecte, la consolidació de les “monarquies absolutes” implicà a Europa occidental la fi de les grans onades de revoltes dels segles XVI i XVII. Coincidint amb el creixement econòmic i demogràfic del Set-cents, culminà l'anomenat procés de “disciplinament”, que regularitzava les conductes de la majoria de la població, a partir d'una més gran dedicació laboral i una àmplia difusió de l'ortodòxia confessional de cada lloc. Com a resultat d'aquesta gènesi d'una “societat ordenada”, els fets violents contra les persones haurien declinat, mentre creixien els delictes contra les coses i els litigis jurídics. A l'Espanya urbana això s'ha detectat des del primer quart del Set-cents, abans del retorn d'una *brutalització social* a partir de finals del segle (Mantecón, 2013: 202-212). Això es pot situar, tendencialment, dins del model normatiu: l'ascens del monopoli estatal del poder coactiu i de les relacions socials enquadrades per les normes i institucions d'un Estat en perllongada expansió.

Aquesta visió té el gran atractiu d'una transmissió didàctica fàcil. Com a resultat, no és estrany que el naixement de l'Estat nacional s'haja definit com a la transferència al poble o la nació del poder que ostentava el rei. Aquest plantejament, però, deriva en un esquematisme ahistòric: el conflicte no s'hauria centrat en com definir el poder polític i el seu abast, sinó només en qui era titular d'un poder ja establert. Alhora, presentem un "absolutisme" reial precipitadament entès al peu de la lletra. Qualsevol estudi atent mostra, però, que no es tractava només d'això. La persistència d'aquest esquema potser s'explique per la incomoditat del raonament que requereix l'alternativa. Enfront de la necessitat d'abordar el context del passat, com a inevitable "país estrany", s'imposa sovint la comoditat de la simplificació.

Si mirem d'aprofitar la recerca, però, cal fer l'esforç de presentar les coses d'una altra manera. El sorgiment de l'Estat nacional sobre la derrota de l'absolutisme a l'Europa de finals del segle XVIII va implicar, en efecte, un nou titular del poder: la nació, com a font màxima de legitimitat política. Però això només fou una part del canvi. Hi ha un altre component: la nació ara no ostentava el poder que havia tingut la Corona. El de la nació era un poder polític nou, molt superior al que es considerava legítim en les anomenades monarquies "absolutes". Així, els preliminars de la Revolució francesa foren conflictes perllongats a partir de la reforma fiscal que el rei fou incapaç d'imposar. ¿Quin tipus d'"absolutisme" tenia doncs Lluís XVI? No podia ser, de cap manera, el mateix poder que assumí tot seguit l'Assemblea Nacional, ja que aquesta no tingué entrebancs per a capgirar la fiscalitat i tot l'ordre sociopolític del país. L'Estat nació tenia un titular diferent del poder polític. A més, s'havia dotat d'una altra mena de poder, incomparablement més gran que el dels reis. Ara la "sobirania" de la nació es considerava legitimada, fins i tot, per a "constituir" o fundar de nou la societat i el sistema polític.

L'èxit imparable de l'Estat nacional aquells anys s'explica per la seua capacitat per a mobilitzar recursos i demanar sacrificis, molt per damunt de qualsevol monarquia de l'antic règim. El poeta Friedrich Hölderlin ho avançà, tot adreçant-se a la *pàtria*: "I no comptes els morts / Cap ni un, amada, ha mort de més per tu" ("Morir per la pàtria", *Der Tod für's Vaterland*, 1800). L'Estat-nació, en efecte, com es comprovaria aviat a partir de la Revolució francesa, va nèixer en el context creat per les contínues rivalitats polítiques i militars que venien protagonitzant arreu del món els països d'Europa occidental. Les conseqüències d'aquesta espiral de perllongades rivalitats –dins la qual era perceptible l'hegemonia britànica– provocaren la crisi francesa de 1789. I de la crisi revolucionària eixiria l'Estat nacional jacobí i napoleònic, que representà un instrument d'un potencial inèdit en la manera d'organitzar-se els països protagonistes d'aquells enfrontaments. L'estructura i l'abast del poder polític a l'interior d'ells estaven lligats a la llarga cadena de reptes que es dirimien a l'exterior (Osterhammel, 2015:563-584; Langewiesche, 2012:59-74).

L'anomenat "absolutisme" monàrquic, en realitat, havia tingut una reduïda incidència sobre la seua pròpia societat. Cap a l'exterior, les monarquies europees havien

desenvolupat una sofisticada capacitat militar. A escala mundial, aquest capacitat bèl·lica era un fet únic, que es resumeix en el fet que la França prerevolucionària disposava d'un exèrcit tan nombrós com el de la Xina imperial, tot i que tenia poc més del 10 per 100 de la població del gegant asiàtic (Hall-Ikenberry, 1993:76). Aquell potencial exterior, però, no tenia paral·lelisme dins del país. L'"absolutisme" no era un "Estat-màquina" que imposara l'ordre controlant el país. París, excepcionalment, comptava amb un miler de soldats. Per tota la resta de França només voltava –també excepcionalment– algun escamot. Encara és més il·lustratiu el cas britànic. Anglaterra, que no fou mai una monarquia "absoluta", es consolidà com a la gran potència mundial, sobretot pel seu domini marítim. El govern, però, no disposava a l'interior del seu territori de policia, ni d'exèrcit permanent, ni tan sols de competències d'ordre públic. L'ideal conservador de l'"Estat mínim" prengué com a model el cas britànic, com a un cas d'èxit en els segles XVIII i XIX.

No era només una qüestió de la "quantitat" de mitjans per mantenir d'ordre, sinó, sobretot, del seu caràcter. A tot arreu, els instruments de l'ordre eren recursos privats, del tot o en bona part. Gran Bretanya, que mereix en aquest sentit una atenció historiogràfica que normalment no ha rebut, anava en una línia radical. Secularment, l'ordre no era competència del govern britànic, sinó de les entitats locals, dirigides per grans propietaris. Si hi havia problemes, eren ells els que designaven guàrdies d'entre els veïns, sempre poc professionalitzats i per períodes rotatoris breus. Aquest model esdevindrà un ideal enyorat per conservadors i antiliberals. Dins d'aquest marc, Anglaterra va protagonitzar la implacable privatització del camp, l'arrencada del capitalisme industrial i –en contrast amb els països del continent– una clara estabilitat a llarg termini del sistema i el personal polítics. Tot això tingué lloc, a més, durant els molts anys de lluita de l'oligàrquic govern de Londres contra grans potències del continent europeu –l'eix franco-espanyol durant el govern de Godoy–, especialment en la fase que va dels inicis de la Revolució francesa a Trafalgar i a Waterloo (Zamoyski, 2016: 36-37; Raphael, 2008).

Cal concloure que l'ordre en aquests casos no s'aconseguia precisament dins de l'àmbit del sistema polític institucional. Llevat de casos excepcionals, el poder polític "externalitzava" aquesta funció en mans de figures, famílies o institucions privades. Que al país hi haguera ordre i s'acompliren les normes dels governants depenia, sobretot, de l'actuació que, com a particulars, pel seu compte, exerciren aquelles forces que representaren el poder *in situ*, a cada territori concret. En dur a terme aquesta funció, els personatges o corporacions no actuaven com a funcionaris, ni aplicaven com a norma recursos del govern. L'onada de tensions i avalots populars la primavera de 1766 al sud valencià ho posa en relleu: les escasses guarnicions a aquestes comarques foren reclamades per a garantir l'ordre a la Cort, en tant que notables locals, desitjosos de promoció, prenen pel seu compte la iniciativa d'ofegar la revolta (Ruiz, 1981:242-244; Millán, 1984: 340-341). Hi posaven a contribució el seu propi prestigi, la seua capacitat per oferir compensacions o projectar la por en el contorn. El que

feien era aplicar en el radi curt la capacitat de pressionar, dissuadir, demanar favors, recompensar o prendre represàlies de què disposaven, en virtut de la seua riquesa, del record dels favors o els càstigs administrats pels seus avantpassats o de les expectatives d'afavorir en el futur als que col·laborassen en el sentit que se'ls demanava. Les sancions governatives o judicials no eren sistemàticament els mecanismes més eficaços, en un context caracteritzat per la multiplicitat conflictiva de jurisdiccions i d'estatus dels individus, on delictes pregonos acabaven trobant una solució a través de transaccions particulars, al marge dels tribunals (Barber, 2024: 109-122). Per això eren les fortunes –la seua manera de gestionar-les, amb les repercussions que se'n derivaven per a la gent– i, en resum, la credibilitat assolida per llinatges influents a una zona, o, també, corporacions religioses o gremials les que, actuant com a particulars, prenen la iniciativa i consideraven que tenien assignada la prevenció dels desordres. Això funcionava si aquestes forces particulars reunien recursos materials propis. Però calia també que comptaren amb credibilitat en la societat que els envoltava. La seua eficàcia requeria, per tant, poder i habilitat. Això es beneficiava, a més, si anava acompanyat –en un context poc transparent– d'una certa capacitat de representació in situ d'unes col·lectivitats socialment diferenciades.

Les monarquies no estaven en condicions de prescindir en bloc d'aquesta plataforma d'influències privades, més encara quan a finals del Set-cents s'esgotava la prosperitat i creixien les exigències fiscals i militars. L'ordre interior continuà requerint bases estables per a la riquesa i el prestigi d'aquestes figures particulars que acomplien un paper clau. Per això, la vinculació del patrimoni o les mans mortes eren una peça fonamental de la formació del poder absolutista. Fou una dimensió clau de la peculiar formació de l'"Estat" absolutista. Gràcies als vincles i a l'amortització eclesiàstica, les terres d'aquestes famílies o institucions no es podien vendre ni, en principi, s'alienaven si els seus amos entraven en deutes. Tampoc es dividien entre els diversos hereus d'una família, sinó que es concentraven només en un d'ells. Tot això, unit a l'exempció d'impostos, garantia que els llinatges i institucions que actuaven al servei de la Corona mantingueren recursos materials propis al territori.

Anglaterra, tot i el conflictiu malestar interior que alarmà la classe política, aconseguí superar els perllongats conflictes amb França. La Gran Bretanya de la Revolució industrial consolidà la seua hegemonia durant el llarg segle XIX, bàsicament dins del mateix marc polític: no hi hagué cap tall revolucionari, no tingué cap procés constituent i la classe política va seguir nodrint-se de l'aristocràcia terratinent que disposava de vincles sobre el seu patrimoni. L'ideal de l'"Estat de mínims" es pogué perllongar, ni que fóra amb grans contradiccions conjunturals en el primer terç del Huit-cents. A la convulsa Europa de 1848, Anglaterra havia esdevingut un model per la seua capacitat de neutralitzar possibles mobilitzacions subversives.

Als països d'Europa central, l'absolutisme havia disposat dins del seu territori de recursos militars i burocràtics molt més importants que al cas del liberalisme oligàrquic anglés. Tot i això, l'aparell absolutista del continent es va construir mitjan-

çant influències personals, com a autoritats en l'exèrcit i l'administració. Per tant, la continuada fundació a aquests països de nous vincles al segle XIX –una tendència important a Alemanya– mostrava l'adaptació d'aquests elements, precisament per a la formació de l'Estat en l'època de la industrialització i el creixement dels nacionalismes i el conflicte social.

D'altres casos evolucionaren en sentit contrari. Països que tingueren una trajectòria en l'esfera internacional amb més dificultats –com ara França o Espanya– hagueren d'assajar una reformulació política més a fons, que afectà aquestes bases particulars i privilegiades dels mecanismes d'ordre. Aquesta remodelació formà part del naixement de l'Estat nacional, per vies revolucionàries en aquests casos.

Vora mig segle més tard, el pare Coloma proposava recuperar els mecanismes que havien sigut agranats a Espanya, quan deplorava els *ricos improvisados* i els *políticos de pacotilla* com a bases contraproductius d'un progrés ordenat. Expressava així la reivindicació, típicament conservadora, d'una “estatalitat britànica”, ja ben problemàtica de transferir al context espanyol.

LA FORMACIÓ DE L'ESTAT LIBERAL A ESPANYA: REESTRUCTURACIÓ I POLITITZACIONS ALTERNATIVES

L'Estat nació va nèixer a Espanya en el context d'una trajectòria de dificultats creixents com a imperi davant les rivalitats exteriors. La Monarquia intercontinental espanyola era un imperi antic, que patia greus desfasaments enfront de l'amenaçador èxit britànic. Aquest risc fou percebut de manera diversa pel ventall heterogeni de jerarquies en què es recolzava la Monarquia espanyola. Entre algunes, esperonà la iniciativa de donar-ne resposta. Els problemes en què es trobava l'imperi espanyol formarem part d'una primera crisi dels imperis, cent anys anterior a les crisis que afectaren en el segle XX els imperis Otomà, de Xina, Rússia i Àustria-Hongria. Com a resultat, la Espanya liberal s'integrà en la primera onada d'Estats nacionals, que s'es-tén de la independència dels Estats Units a l'escenari derivat de la Revolució francesa i les guerres napoleòniques.

Enfrontats al risc de l'enfonsament, es formaren corrents disconformes amb la ineficàcia del poder establert per a posar en marxa un redreç efectiu, que hauria de reestructurar l'ordre interior per tal de superar reptes en l'exterior. Això conduí a què els més decidits esbossaren com a remeis alguns canvis radicals. Es covava així el dilema que havia de dividir els patriotismes: la forta reestructuració que proposaven els “patriotes” regeneradors, en realitat, trasbalsava estructures consolidades de feia generacions i, per tant, implicava alterar la imatge arrelada de la col·lectivitat que es tractava de salvar. Durant els segles imperials, Espanya havia viscut l'expansió, interconnectada, de l'ennobliment, del pes dels ordres religiosos i de l'homogeneïtat d'una ortodòxia intransigent, garantida per la Inquisició. Segons molts, d'ací es derivaven unes bases productives i financeres especialment febles –que repercutien en l'alça del

malestar social-, l'escassa receptibilitat del sistema polític a la renovació d'idees i figures eficaces i, com a culminació, en una intensa pèrdua del consens que anteriorment havia aprofitat la monarquia. Durant la crisi de l'antic règim, sota l'impacte de la invasió napoleònica i la decisiva pèrdua del domini naval de l'Atlàntic, passà al primer plànol en les motivacions liberals la lògica d'un "tomb productiu i demogràfic", com a tasca necessària que s'havia ajornat massa temps. Introduir aquest tomb implicava alterar a fons l'heretada identitat col·lectiva. Si amb la Constitució de Cadis el liberal Argüelles podia anunciar als espanyols que ja tenien pàtria, per als seus oponents aquell pas feria de mort l'única Espanya imaginable. En aquest sentit, l'Espanya liberal suposà un exemple de polèmica reconversió, comparable a la què experimentarien algs dels imperis trasbalsats a inicis del segle XX.

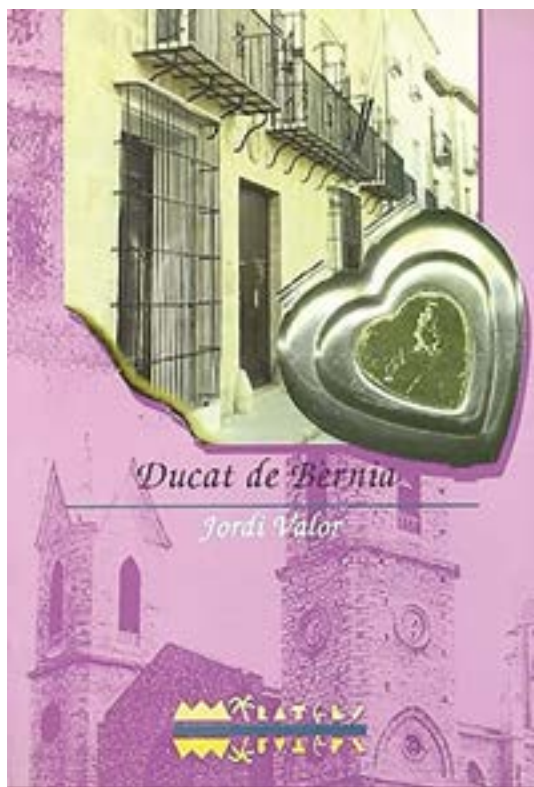
Aquesta via per al naixement d'un nou Estat introduïa dos efectes de relleu: 1) establia de manera perllongada una forta divergència ideològica, 2) afavoria la discontinuïtat d'aquelles figures i forces que establien un cert ordre i sustentaven l'autoritat central al conjunt del país.

L'alçament antinapoleònic oferí, de manera excepcional, l'oportunitat per a dur a terme un "bot endavant", capaç de traure el país de la supeditació a què s'havia arribat en l'espai internacional i de l'enfonsament en reiterades crisis interiors. Durant dècades, el reformisme absolutista només havia produït mesures vacil·lants, supeditades a l'interès dinàstic, que arraconava l'opinió dels súbdits i l'interès de la nació, especialment, sota Carles IV i Godoy. En la segona meitat del Set-cents es desenvoluparen reflexions des de diversos nivells socials per tal de reivindicar una més gran fortalesa de la Monarquia. No eren corrents unidireccionals i estaven acompanyats de moltes posicions intermèdies. Normalment, no entraven en conflicte amb la Corona, però sí donaven un pes creixent a l'interès col·lectiu, amb una referència en alça a la *nació* (Sánchez-Blanco, 2007). Arran de la invasió francesa aquesta llavor ideològica desenvolupà una capacitat suficient per a imposar-se dins l'Espanya patriota.

En aquest corrent hi havia una preocupació doble. D'una banda, l'Espanya imperial declinava en l'exterior a causa d'una negativa insuficiència política: la "manca de constitució". Aquesta manca escandalosa feia possible que l'arbitrarietat s'imposara sobre el bé comú. D'altra banda, aquest desideràtum constitucional era l'eina adequada per a l'amplitud dels canvis socioeconòmics que es reclamaven. Havia esdevingut un lloc comú deplorar l'alarmant manca de població i la migrada capacitat productiva de l'Espanya metropolitana, perllongada des de les crisis de finals del segle XVI. A inicis del Huit-cents, en l'escenari dominat per la capacitat naval, mercantil i financera britànica i per l'hegemonisme militarista de l'Estat-nació napoleònic, això confirmava la feblesa que feia urgent el redreç d'Espanya.

Superar aquest estadi ominós requeria un instrument polític nou i, en aquella conjuntura, vist amb sospita creixent: la "sobirania nacional". L'enfonsament llegat per la dinastia en 1808 havia exhaurit moltes expectatives en el sempre contradictori refor-

misme absolutista. Per tant, només aquesta eina podria fer possible una “refundació de la pàtria” que, alhora, havia de trencar amb les característiques més pregoneres de la vella Espanya imperial. La vella Espanya venia sent el “país dels nobles”: vora el triple d’Anglaterra o Prússia. Els nobles sovint formaven binomi amb l’altre element característic: la proliferació d’institucions religioses. Durant generacions, diversos graons de la noblesa seguien, amb els seus patrimonis protegits pels vincles o *mayorazgos*, estratègies d’ascens en combinació amb fundacions eclesiàstiques, que, al seu torn, també recolzaven en propietats amortitzades, que difícilment eixien al mercat. Sobre aquesta doble plataforma, alguns llinatges s’havien instal·lat perllongadament en les institucions locals, allò que els permetia gaudir d’una influència òbvia o de l’aprofitament dels béns de propis, tan importants a l’Espanya interior. La desviació particular de funcions públiques era òbvia també pel que fa a la Inquisició, encarregada de garantir l’ortodòxia col·lectiva a través d’un entramat de càrrecs civils i eclesiàstics sotmès, en darrera instància, als dissenys de la Corona.

Jordi Valor i Serra, molt de temps mestre a Benissa, presentà en *Ducat de Bèrnia* (originàriament en castellà) una visió retrospectiva de les elits terratinents en l’agitada història des de finals de la Restauració.

Enfront d’aquests mecanismes que tendien a preservar els agents col·laboradors del govern a les perifèries, el liberalisme espanyol va nàixer a les Corts de Cadis com a un patriotisme radical. La sobirania de la nació tenia fonaments teòrics que abocaven al contractualisme, carregat d’utopia, de Rousseau. La seua pràctica més recent, a la França jacobina de 1792 a 1794, no disposava precisament un suport estès a Europa. Però la nació sobirana assegurava a l’Estat nou mans lliures respecte al passat per a transformar el sistema social i crear un ordre polític adequat. Per això, en l’horitzó del liberalisme espanyol desapareixien els estaments nobiliaris, els càrrecs municipals i la representació en les Corts s’aconseguïen a través d’eleccions, s’eliminaven les exempcions fiscals, l’ortodòxia religiosa era assumida pel poder legislatiu i s’apuntava a una supressió radical de mans mortes, tant eclesiàstiques

com civils. En 1820-1823 s'hi afegí un rumb proteccionista per promoure la producció interior. Aquestes prioritats es dibuixaven com a una intervenció política per a promoure, per tant, un augment demogràfic que, com reclamava a Cadis Manuel Garcia Herreros, trencara amb l'acumulació de pobres i fomentara les famílies arrelades (Fraser, 2006:635). No es tractava, doncs, només de defensar la propietat privada. Per assolir els seus objectius, l'Estat liberal transformava estructures que restringien l'augment demogràfic i la producció. Això implicava eliminar institucions on recol·laven els sectors socials de naturalesa mixta -alhora civils i eclesiàstics; propietaris i privilegiats-, que havien contribuït a l'estabilitat de l'antic règim.

La nova configuració productivista tingué un consens significatiu, fins i tot entre sectors d'ordre. Les lectures polítiques es feren divergents, però. Una part del liberalisme espanyol reivindicà, sovint fins al Sexenni, aquesta línia d'actuacions des del poder. Alhora, per alguns les institucions eliminades havien sostingut un ordre idealitzat que trobaven a faltar. Aquestes perspectives contraposades alimentaren la inestabilitat que va acompanyar la formació de l'Estat nacional.

LA FORMACIÓ DE L'ESTAT I LA VIOLÈNCIA ANTILIBERAL

S'ha fet recurrent debatre si la violència política i, especialment, les guerres civils, representa un problema peculiar de l'Espanya de l'època (Romeo, 2010). La inestabilitat i la violència política estan relacionades amb el caràcter del nou marc polític que va sorgir amb l'Estat nacional. En plantejar així la qüestió, però, cal ser conscients del panorama que ofereix al respecte la historiografia.

Sota el franquisme avançat, bona part de la historiografia acadèmica va importar precipitadament un esquema que s'havia covat en el marc de projectes polítics. Es tractava d'una visió que -a partir de les dificultats del pas del segle XIX al XX (*Desastre* de 1898, sorgiment d'alguns nacionalismes perifèrics, crisi agrària, inestabilitat governamental i problemàtica evolució cap a la democràcia)- avaluava retrospectivament l'evolució seguida per l'Estat prenent com a referència la problemàtica de la societat de masses, les tensions internacionals i les perspectives de futur. Els divulgadors d'aquesta perspectiva -una vegada esgotat el liberalisme no democràtic de la Restauració- eren d'orientacions polítiques ben diverses, però compartien la necessitat de remarcar la novetat rupturista de la seua legitimació. Per això, convergien a allunyar-se del camí seguit fins el moment per l'Estat. Com passava també a d'altres països, l'evolució de l'Estat liberal fou desqualificada com a una persistència obsoleta: un continuisme oligàrquic, procedent de l'antic règim, resumia els motius dels grans problemes del present.

En la seua recepció, aquesta manera de reinterpretar el passat mostrà gran força persuasiva. Es beneficiava d'una predisposició explicativa, que facilitava que allò que es podia considerar versemblant passara tot seguit a configurar la història com a ja ben coneguda. Una i altra vegada, alguns factors "versemblants" -al marge dels mè-

todes de contrast historiogràfic- han actuat com a suport suficient. N'és un exemple recent el passatge d'una obra important, de l'economista Thomas Piketty, que resumeix els problemes de la democràcia espanyola al segle XX: l'Espanya del Huit-cents només havia fet una desamortització parcial i tardana, de manera que la pervivència de la gran propietat eclesiàstica va ser un obstacle considerable per a la Segona República (Piketty, 2019: 198-199).

Si observem com arrelà l'esquema continuista en la historiografia acadèmica, comprovem la forta predisposició explicativa, enmig d'un evident buit de coneixements empírics. Allò va configurar duradorament la visió de com s'havia fet l'Espanya contemporània. Entre 1950 i 1970, Jaume Vicens, Manuel Tuñón de Lara i Josep Fontana, tres autors especialment influents, presentaren com a ben conegudes les bases del procés: l'Espanya liberal havia nascut alhora que els *senyors jurisdiccionals* es transformaven en *propietaris* burgesos; la desamortització havia afavorit els nobles; l'Estat liberal havia precipitat la desposseïció massiva del *camperolat*; l'Estat havia lliurat l'ensenyament a l'Església; un liberalisme claudicant i *socialment feble* va actuar al servei del bloc encapçalat per la reconvertida aristocràcia, a la qual se supeditaven sectors en principi més dinàmics, com ara la burgesia industrial catalana. La consolidació d'aquell Estat hauria obeït a les necessitats repressives que requeria el canvi social proletaritzador. Per últim, l'orientació de les èlits contra al creixement industrial i la supeditació a l'Església haurien restringit els eventuais efectes integradors del desenvolupament econòmic o d'una nacionalització eficaç. Des de 1980, els avanços de la investigació van qüestionar aquesta visió. Però la inèrcia del *coneixement* ja construït s'ha mostrat molt atractiva (Colomer, 2018; Millán, 2015).

Això afecta la visió de les grans línies divisòries de l'Espanya del Huit-cents. Donar per obvi el caràcter antipopular i repressiu de l'Estat i reduir els molt diversos liberalismes polítics a un únic model, de tipus oligàrquic, ha influït la manera d'analitzar el carlisme, que representa el fenomen més problemàtic vist des de l'actualitat. En una revisió necessàriament insuficient se'n podria precisar tres aspectes.

1. UNA FORMA DE PROTESTA POPULAR CONTRA EL "LIBERALISME BURGÈS"?

Emfatitzar el caràcter antipopular d'aquell suposadament únic liberalisme polític ha permès fer entendre la mobilització absolutista com a expressió d'una rebel·lia popular. Aquest rerefons de rebel·lia òbvia actuaria com a una força subversiva, de fet: faria irrellevants el discurs ideològic o el dirigisme de les èlits antiliberals. Seria, doncs, una alternativa des de baix –potser simètrica a la què articulava el liberalisme avançat–, contra els canvis socioeconòmics i l'Estat que s'imposaven (París, 2023).

A parer meu, això implica esquematitzar radicalment l'escenari històric. La imatge d'un liberalisme homogeni i a remolc de les polítiques oligàrquiques, dutes a terme en determinats períodes per l'Estat, és una simplificació insostenible. La política liberal era un ventall molt divers i interpretable; desbordava els intents de confinar la parti-

cipació cívica; incloïa mecanismes de contestació contra les versions conservadores. Aquestes últimes van estar a prop del carlisme i foren denunciades per això des d'altre extrem del món liberal. No en darrer lloc, la credibilitat d'un monarquisme antiliberal com a instrument de reivindicacions populars era especialment precària a Espanya: des de 1810/12 hi havia una alternativa ferma, que supeditava el rei a la voluntat sobirana de la nació; la recepció reial a les demandes populars fou decebedora; l'absolutisme va fomentar l'hostilitat antiliberal, alhora que bloquejava tota possible pressió des de baix sobre la figura del rei (La Parra, 2018: 524-532, 540-541). Així doncs, que l'antiliberalisme consolidara una certa capacitat de mobilització de manera no conjuntural obliga a replantejar la seua dimensió popular, sense prescindir d'aquestes condicions contradictòries.

2. L'OPCIÓ CARLINA PER LA GUERRA EN L'ÈPOCA DE LA "CIVILITZACIÓ EUROPEA"

L'estratègia absolutista d'assaltar el poder, a través de la mobilització armada, arrel·là sense retorn durant el Trienni Constitucional. Això suposava entrar en conflicte amb un dels consensos respectables. Figures hostils al liberalisme polític trobaren en aquest element un problema que, durant dècades, els dificultava la seua col·laboració amb el carlisme. ¿Cal deduir, doncs, que els carlins canalitzaren una clara propensió des de baix a la revolta?

Sens dubte, l'esgotament dels equilibris del *disciplinament* socioeconòmic del Setcents i els buits de poder donaren lloc a una perllongada eclosió de la violència que, a la Marina Alta, recuperava els elevats nivells del segle XVII (Arcos, 2009: 15). En principi, però, això no garanteix que la lluita carlista tinguera gran suport social. La sociologia de les guerres civils destaca la capacitat d'efectius minoritaris per a impulsar una dinàmica pròpia del conflicte i la dificultat d'assimilar espai dominat i suport ideològic (Kalyvas, 2010: 138-152). En efecte, en el cas valencià no és gens fàcil traçar continuïsmes amb una ampla protesta anterior. L'espai de les grans revoltes antisenyorials de l'absolutisme tardà s'allunya del mapa de procedència dels combatents carlins a les comarques centrals valencianes. Els informes qualitius, per al País Valencià central i meridional, només confirmen una important adhesió al carlisme a zones minoritàries: Oriola, al sud; Xàbia a la Marina; llocs entre la Costera i la Vall d'Albaida, a més del Camp de Túria i Els Serrans, properes a zones d'ocupació carlina (Millán, 1988).

Enmig d'una clara expansió de diverses manifestacions violentes, el carlisme no fou el corrent de rebel·lia que majoritàriament les va cohesionar. El reiterat assalt bèl·lic del carlisme es mostra, més aviat, com a un corrent significatiu, però parcial; provist d'una identitat política i d'una capacitat expansiva o integradora clarament limitada. Probablement, la confluència amb el carlisme de cercles ja abans avesats a la violència fou important en la perifèria septentrional valenciana i zones veïnes, enmig de pugnes pel poder local. La iniciativa de figures d'aquestes zones –sobretot l'im-

portant nucli català d'Ulldecona (Sauch, 2004)- aconseguí afermar el seu domini, tot aprofitant les peculiaritats del territori, l'escassa coordinació de les diverses autoritats i la manca de recursos de les tropes governamentals, obligades a subsistir sobre el terreny. La lògica de la guerra civil va consolidar la col·laboració d'aquells habitants, no sense ambivalències adaptatives, com assenyalaven alguns coetanis (Cabello, Santa Cruz, Trempado, 1845/2006: 13-20).

La politització carlina de les vies socials d'implicació en la violència mostrà límits importants. El carlisme no prosperava a zones on existien reivindicacions socioeconòmiques de caràcter col·lectiu, com podia ser l'accés a la terra o la defensa d'usos comunals a Andalusia, Navarra meridional, Saragossa o l'Empordà. En el cas valencià, aquesta manca d'un context institucional i social òbviament favorable —a diferència de part de les províncies basques i Navarra— contribuï a frenar que notables del carlisme urbà s'embarcaren a encapçalar la insurrecció. El final dramàtic del baró d'Herbers i de l'advocat xativí Marià Magraner contribuï a què figures socialment inferiors ocuparen el primer plànol (Cabello, Santa Cruz, Trempado, 1845/2006: 21, 107; Millán, 1988: 104-106, 112). Els vincles urbans de la revolta, però, eren ben coneguts. Considerar el carlisme com a mostra d'un genèric enfrontament popular (o “camperol”) amb un liberalisme homogeniament burgès no està justificat.

3. ELS NUCLIS RECTORS DEL CARLISME I LA SEUA CREDIBILITAT A LLARG TERMINI

Alhora, el carlisme no fou només la implicació conjuntural d'alguns sectors violents. A zones concretes consolidà també entre alguns sectors populars una identitat mobilitzable, capaç de transmetre's per generacions. Això planteja problemes incòmodes d'abordar amb els enfocaments que hui ens resulten fàcilment assimilables. Analitzar-los amb la seua càrrega “estranya”—sense prescindir-ne dels trets més sorprenents, ni reconduir-los cap a actituds que ens resulten més familiars— requereix reconèixer la importància d'una amalgama peculiar.

Aquesta desafiant articulació de factors es pot resumir en tres.

A) L'exaltació d'un “poble sa” que protagonitzava l'activisme violent esdevingué una duradora innovació d'aquesta cultura política. Però això fou compatible amb

B) la persistència d'un discurs privilegiadament ideològic, allunyat de compromisos socioeconòmics. Era una hostilitat antiliberal, políticament condicionada: l'adscripció política dels seus enemics els feia blanc de la bel·ligerància carlina, no a soles les seues posicions o activitats econòmiques.

C) La complexa composició social del moviment preservava un dirigisme elitista, explícitament defensor d'un paper políticament subaltern per als sectors populars.

La retòrica realista i carlina, en els seus termes, enllaçava amb un determinat bloc social, alié a l'esquematisme de “senyors” i “camperols”. L'antiliberalisme aferrisat no implicava restablir l'ordre senyorial anterior a les Corts de Cadis, reivindicació que no tingué el compromís del carlisme. Aquella retòrica ideològica s'acoblava als interessos

de grups fonamentalment propietaris (o parcialment privilegiats), que podien participar d'actituds antifeudals o definir-se políticament al marge d'aquest eix de conflictivitat. Allò que va rebre el suport del reialisme i el carlisme fou la solidesa patrimonial de les institucions eclesiàstiques i la seua estesa presència social, entrelligada amb una *noblesa propietària*, identificada com a pilar ideal del poder i d'un ordre estable. Des de molt d'hora l'alternativa antiliberal volia recomposar el binomi de l'ordre amenaçat per la política revolucionària. El formaven, d'una part, propietaris locals –eventualment, privilegiats per exempcions fiscals i regidories patrimonials– dotats, sobretot, de recursos propis, que calia protegir a través dels vincles. D'altra banda, unes institucions religioses amb forta presència i prestigi socials, que reforçarien l'idealitzat deure d'exemplaritat de les elits i tutelarien l'univers vital de la gent senzilla. La reivindicació de les nissagues de propietaris com a “dirigents naturals” dels seus veïns –per vies discrecionals, no en virtut de normes legals– es reitera en teòrics del carlisme i personatges propers, al llarg de dècades, com a via òptima de formació de l'Estat i garantia de progrés estable: de Lluís M. de Moixó i Magí Ferrer a Antonio Trueba, Emilia Pardo Bazán o Enrique Gil Robles. L'ideal imaginat es percep, per exemple, en les pàgines de *Peñas arriba* de Pereda o de *Tres generacions* de Joaquim Vayreda. Tots ells –a l'igual que un Jaume Balmes, confluent en part amb el carlisme– exaltaven la mobilització d'un “poble sa”, que es guanyava la vida dins l'òrbita patrimonial de les jerarquies socials i n'assumia la identitat i les grans opcions polítiques.

L'opció per l'assalt armat a l'Estat fou un obstacle important per a figures que compartien el rebuig al liberalisme. Entre alguns sectors inferiors tenia, però, efectes i capacitat de consolidació diferents. D'una banda, la crida a la violència oferia oportunitats per a incorporar, de manera més o menys conjuntural, grups poc ideologitzats i propers a la delinqüència. D'una altra, l'exaltació llavors a contracorrent d'una lluita redemptora, gràcies al sacrifici de l'autèntic poble, generà un fenomen distint: la consolidació a la llarga de nínxols d'una cultura política que, abans de les pràctiques de la política del segle XX, combinava l'activisme violent de certes masses populars amb un dirigisme marcadament ideològic.

Aquest darrer fenomen no es va generalitzar, sinó que fou molt localitzat. Tenint en compte el tipus de política del moviment carlí, l'arrelament d'una identitat carlina a llarg termini requeria que la seua peculiar retòrica fóra percebuda com a versemblant i legítima dins dels cercles socials que l'acollien (Millán, 1990: 456-459). Això exigia, al seu torn, que les elits que dirigien el moviment conservaren prou legitimitat i credibilitat dins del context social en què es movien. De fet, aconseguien que, en els cercles on tenien audiència, fóra acceptada la seua interpretació del context i la seua alternativa al respecte. Per tant, entre els seus seguidors no devien proliferar experiències properes que entraren en contradicció clara i sostinguda amb els termes de la identitat antiliberal i les figures que la promovien. En determinats casos del regadiu valencià, s'observa com les clares desigualtats en factors clau –com ara, la

propietat de la terra o el crèdit- no orientaven automàticament cap a l'enfrontament les actituds dels grups socials. Hi havia marges de reciprocitat jeràrquicament condicionada, de manera que els objectius dels sectors inferiors no conduïen per necessitat a qüestionar les estructures que els dominaven. No se'ls pot atribuir, per exemple, la prioritat d'aconseguir la propietat de la terra. Hi havia casos d'una propietat rendista no deslegitimada. Per la seua part, les famílies llauradores humils –tot i les peculiars tensions amb els amos- aprofitaven sobretot les alternatives al seu abast, esmerçant dins les explotacions familiars valors de laboriositat i respectabilitat que els apropaven als grups superiors. Sovint això creava un peculiar teixit de contrapartides entre amos i llauradors, capaç de compensar tensions i oferir marges per a l'entesa que no es donaven a d'altres casos, ni per a d'altres grups de la societat agrària (Calatayud, Millán i Romeo, 2006). A determinats microcosmos (potser, a tall d'exemple, Oriola, Alboraia o Vila-real) aquest context evolutiu afavorí l'arrelament social de l'antiliberalisme carlí. En consonància amb allò que ha comprovat a diverses zones la història oral de la Guerra Civil de 1936 a 1939, entre llauradors sotmesos a la renda de la terra les divergències amb els propietaris no exclòien mecanismes eficaços d'identificació i col·laboració política, en tant que prioritzaven l'hostilitat contra els que es veïen com a enemics compartits (Fraser, 1985: 94-95, 85-89).

Aquest vessant de la cultura política carlina oferí periòdicament un potencial mobilitzable per part de sectors conservadors en conjuntures d'inestabilitat. Havia arrelat en aquests nuclis l'exaltació del “desordre conservador”, confiat al “poble sa”, en un temps rebeç a la violència. No fou sempre un fet episòdic o fossilitzat. Recórrer a això tingué futur pel fet que els seus dirigents –com recordava Enric Valor en parlar dels seus avantpassats, entre Dénia i Xàbia, Alcoi, Penàguila i Castalla (Serrano, 1995: 24-32)- combinaven la propietat rendista amb la iniciativa en l'expansió de la pansa i d'altres negocis. No és debades que Ramiro de Maeztu inclogué les hortes valencianes com a model sociocultural per a la ferma expansió del capitalisme a Espanya.

LES BASES LOCALS DEL CENTRALISME DE L'ESTAT LIBERAL

Una inèrcia historiogràfica identifica l'ascens de l'Estat amb el model ideal del pas del feudalisme al capitalisme. Aquest recurs, fàcil de transmetre, té l'inconvenient de no encaixar, de fa molt, amb la investigació. Segons aquella “explicació” fictícia, l'Estat seria l'agent del capitalisme i els interessos de la burgesia. Seguint el model, s'identificaria amb una suposada “gran desposseïció” que desfermària l'empobriment i la rebel·lia violenta. Fa temps que a la suposada gran desposseïció lligada al triomf del liberalisme no troba confirmació empírica.

El que ha trobat la recerca és que, en general, el triomf del liberalisme no incrementà la desposseïció. Aquesta, en bona mesura, s'havia format durant l'absolutisme. A bona part de l'Espanya interior les terres de propis –patrimoni municipal dels

pobles- venien sent aprofitades per oligarquies instal·lades en els ajuntaments, en detriment de la majoria dels veïns. El greuge s'aguditzava quan, en el pas al segle XIX, es començà a superar el "sostre demogràfic", alarmantment baix, mantingut fins aleshores. Reemplaçar la tradicional especialització ramadera per l'expansió del conreu o facilitar l'accés a la terra a una diversitat de grups socials, incloent-hi la nombrosa població empobrida, foren alternatives locals polititzables que es repetien, una i altra vegada, a Castella, Extremadura o Andalusia.

La crisi de l'absolutisme i les seues repercussions en els canvis del personal polític a escala local tenien una gran importància en la transformació del rumb productiu i en els grups que en serien beneficiaris. En tots aquests casos, foren els poders locals –municipis i diputacions i no l'Estat central fins mitjan segle XIX– els que actuaren, en consonància amb els grans corrents polítics del liberalisme: conflictes locals concrets, a través dels agents que els protagonitzaven, acabaven enllaçant amb les grans orientacions polítiques.

La trajectòria de l'ampliació de la Séquia Reial del Xúquer pot ser un exemple d'aquestes interconnexions entre el canvi en les bases socials del poder polític i el nou rumb productiu. Sota l'absolutisme del Set-cents, la Monarquia havia afavorit el projecte productivista d'ampliar el rec a través de la inversió duta a terme pel duc d'Híxar qui, a canvi, seleccionaria els beneficiaris i rebria una part de les collites. Era una manera de fomentar el *progrés*, combinada amb el reforçament del poder regional d'un gran magnat cortesà. La crisi de l'antic règim, però, agranà els mecanismes de control de l'espai irrigat, que s'amplià decisivament, en favor de terratinents urbans i de llauradors modestos. A més, el nou context polític desqualificà de manera definitiva els drets de la casa aristocràtica en l'espai públic. Tot i la seua avantatjosa posició en la cort d'Isabel II, els interessos del duc s'enfonsaren enfront de les noves bases en què recolzava l'Estat. Aquest suport –en l'època del moderantisme– ara no estava constituït simplement pels grans terratinents. Hi feien un paper clau les xarxes que integraven la vida política d'un bon nombre de municipis (Calatayud, Millán i Romeo, 2023).

La formació de l'Estat tingué lloc amb un fort component de politització, que impregnava l'escena local i posava a prova qui hi tenia més audiència o credibilitat. Figures que es creien consolidades podien sentir-se ara amenaçades. Personatges en ascens miraven de mobilitzar els sectors que els eren més receptius. La preferència anterior, durant l'absolutisme, per preservar les influències experimentades quedava ara clarament enrere.

Ho podem tractar d'entendre a partir del què havia esbossat Diego Saavedra Fajardo, un autor del barroc que fou molt reeditat en els inicis del liberalisme. Segons ell, la pau civil requeria preservar el prestigi i els recursos de l'aristocràcia, que per tant podria acomplir la "funció externalitzada" de conservar l'ordre. Alterar aquesta hegemonia podia causar irritació en les altes jerarquies socials, que eren imprescindibles

per a què el país es mantinguera en pau. Però, significativament, el mateix autor n'establia una excepció: calia confiar en personatges nous, quan aquestes figures en ascens eren gent capacitada i per això rebien "*la aclamación y la estima del pueblo*" (Saavedra, 1640: 325-326, 718). Amb l'ampliació de l'espai polític que implicava el liberalisme, el polèmic paper de l'opinió –d'un conjunt heterogeni de gent corrent– guanyava una dimensió sense precedents.

L'esfera en la qual es venia externalitzant l'ordre experimentà dècades d'alteració, sense que apareguera com a substitut un eficaç aparell estatal. El qüestionament dels pilars de l'ordre heretat no fou clarament reemplaçat a curt ni a mitjà termini. El creixement de la burocràcia depenent de l'Estat central i la presència de l'exèrcit es concentraren, per motius polítics, sobretot, a Madrid, Andalusia i Catalunya, regions tradicionalment conflictives. A la Marina Alta es comprova la impotència dels representants del poder central quan no comptaven amb una eficaç col·laboració in situ per a perseguir delictes violents, probablement inserits en xarxes d'interessos locals (Arcos, 2009: 68-69, 89-90, 138-139).

El funcionament teòricament centralitzat de l'Estat quedava desbordat no poques vegades pel pes clau de les seues bases locals. La Guàrdia Civil sorgí a mitjan segle XIX, però el seu desplegament sistemàtic sobre el territori ensopegà amb els interessos més influents a cada indret (López Garrido, 1982). Encara en portes del Sexenni revolucionari es va poder afirmar que a molts pobles l'alcalde era l'única autoritat existent, tant se val civil com militar (Castro, 1979: 181). No pot sorprendre, doncs, que el paper del municipi i l'elecció dels alcaldes foren la poma de la discòrdia entre els diversos corrents del liberalisme. Representaven de fet visions oposades sobre la construcció de l'Estat. Els moderats havien suprimit el caràcter polític dels municipis i havien fet de l'alcalde el representant del poder central. De fet, però, el pes dels equilibris i tensions locals podia acabar conduint a una inversió de papers. Com es veu en els conflictes pel rec en èpoques de sequera, a l'Horta o a la Ribera Baixa sota el moderantisme, la força del veïnat arribava a subordinar la jerarquia prevista com a corretja de transmissió del govern i a frustrar dirigismes autoritaris (Calatayud, Millán i Romeo, 2011).

Aquests espais municipals es convertiren des de la crisi de l'absolutisme en àmbits en disputa. No cal caure en el prejudici de presuposar que es tractava de baralles localistes, deslligades de la política general. Entre la correspondència rebuda per Espartero –tan popularitzat com a símbol de la sobirania nacional– el volum de cartes procedents de pobles menuts era significatiu (Shubert, 2018: 397).

Amb la fi dels vincles i els convents o a partir de la supressió de l'exempció fiscal i la necessitat de revalidar el poder via eleccions, famílies establertes o amb expectatives de ser-ho van veure amenaçades les bases que havien sostingut el seu ascens. Moltes d'elles, a més, tenien difícil tota solució de recanvi dins d'un poder central clarament reconvertit. Només des del punt de mira quantitatiu, la fallida financera de la Monar-

quia anà acompanyada d'una intensa reducció d'oportunitats en el servei a la Corona: els vora 45.000 empleats civils de l'administració central cap a 1800 probablement no foren superats fins el següent canvi de segle (Moral, J. del, Pro, J. i Suárez, F., 2007: 134).

Aquesta contracció radicalitzava les rivalitats, sobretot quan al llarg de les alternatives polítiques d'inici del segle XIX la tria de bàndol comportava expectatives de recompensa o posava en marxa les represàlies. Alhora, les mateixes alternatives polítiques, en un context de difícil recomposició demogràfica i esgotament del model econòmic heretat, subministrava motius per a lideratges i alineaments nous dins la societat.

LA TRADICIÓ SOBIRANISTA I ELS DUALISMES EN LA REPRESENTACIÓ I LA CAPACITAT DE COACCIÓ

Una última dimensió important es refereix als principis en virtut dels quals calia respectar el nou poder de l'Estat. En aquest terreny el cas espanyol pot oferir una certa paradoxa. L'inici de l'Estat liberal es fonamentà a Espanya en la sobirania nacional, un criteri que després de l'experiència de la Revolució francesa no fou gens freqüent a Europa. A Espanya, la intensa projecció de la idea de sobirania de la nació configurà un substrat en la cultura política, que fou reiteradament mobilitzable per tal de combatre l'absolutisme en armes o per a encetar una refundació del sistema polític. Enfront d'uns Estats europeus configurats a partir de la fórmula de les "Cartes atorgades", a Espanya aquesta via fracassà definitivament i d'hora, en la dècada de 1830. Ací la Monarquia no tingué prou credibilitat, ni comptà amb prou autoritat sobre l'exèrcit com per a impulsar per ella mateixa l'orientació que volia donar al sistema polític. D'una manera o altra els processos constituents es feren imprescindibles al llarg de la centúria.

¿Quina evolució va tindre aquesta tradició? L'arrelada sobirania nacional no fou el fonament preliminar cap a una democràcia representativa. Aquesta tradició no conduí a una generalitzada participació electoral a llarg termini. La forta adhesió a la sobirania s'ha d'inserir en la perspectiva que derivava de Rousseau. Segons això, la "voluntat comuna" de la nació legitimava el poder de l'Estat. Però això no implicava que aquesta voluntat sobirana derivara d'una suma de voluntats individuals. No es tractava de la "voluntat d'una majoria" d'homes.

Hauríem de fer l'esforç per entendre una mentalitat històrica diferent, que considerava la "voluntat comuna" d'una manera qualitativa: com a allò que convé al conjunt de la nació. Aquesta visió heretà una confiança –hui, en diríem ingènua– en la força irrefrenable de la raó. Si es donaven les condicions per a formular el bé comú, es confiava en què de manera, si fa no fa, espontània, tothom percebria que allò que convenia al conjunt era també allò millor per a cadascú, individualment. Per això les eleccions es preveien sense campanyes, ni candidatures contraposades. Una volta

eliminada la interferència negativa de l'absolutisme, el bon ordre s'esperava com a un fruit natural. Ho reflectia en el segle XVIII un membre de la família Mayans, quan especulava sobre un futur en què a la Safor els pobles triaren els regidors, ja al marge de l'autoritat senyorial: estava clar que resultarien triats "els millors", sense disputa possible (Mestre, 1999: 352-353).

En contrapartida, aquesta previsió d'una confluència fàcil en el bé col·lectiu tenia una cara intransigent: no hi havia marge per a les divergències, si en sorgien. Fàcilment eren imputades a mala fe o a les maquinacions d'esperits pervertits. Aquesta confiança —a partir de la mobilització antifrancesa— feia pensar que els defensors de la llibertat, en qualsevol lloc on es trobaren, representaven una mateixa voluntat sobirana de la nació. La voluntat nacional era única, però també podia sorgir i actuar, de manera immediata, a qualsevol indret. Al marge del nombre de persones que es mobilitzaren, els que actuaven així "feien present" allà on intervenien la voluntat sobirana, amb tots els seus atributs, fins i tot per damunt de les institucions establertes. Això es podia traduir en demandes que es podien exigir de les autoritats institucionalment responsables, per exemple quan els patriotes es feien presents en les deliberacions dels organismes establerts. Si ho comparem amb els moviments de protesta massiva a Gran Bretanya trobarem un contrast pregon. Allà aquests moviments en tot moment s'adreçaven al Parlament de Londres, per tal que aquesta institució, obertament oligàrquica, acceptara d'encetar les reformes que es demanaven. A Espanya, però, el qüestionament popular de les institucions representatives fou prou freqüent. També, en la línia de la teoria de Rousseau i del dret d'insurrecció contra de les amenaces a la llibertat, l'activisme ciutadà podia revocar el personal que ostentava l'autoritat, si se'l considerava poc fiable.

La interferència de l'activisme "patriòtic" en la presa de decisions de les autoritats disposa d'exemples de relleu. En 1808 una mobilització amenaçadora, estimulada per un conservador com Palafox, dictà la resolució de l'organisme suprem governatiu i judicial d'Aragó. L'estiu de 1854, el govern d'Espartero i O'Donnell, ni que fóra a contracor, celebrà un consell de ministres amb membres del liberalisme radical: miraven de guanyar suport per a les mesures del poder executiu contra l'antiga regent, Mª Cristina (Díaz, 2023: 435; Shubert, 2018: 358).

Aquesta mena de dualisme que introduïa la tradició radical podia contraposar les institucions de l'Estat, d'una banda, i, per una altra, la voluntat sobirana que, arribat el cas, es feia present de manera ubíqua en el cos social. Aquesta contraposició tingué un protagonista clau en la formació de l'Estat: la Milícia Nacional. Des de les Corts de Cadis fins al Sexenni democràtic les tres constitucions de signe progressista establiren una distribució dual de la força armada: l'exèrcit i la milícia. Mentre que el primer quedava sotmès al poder executiu (la Corona i el Govern), la plena autoritat sobre la milícia es reservava a les Corts, val a dir, al poder legislatiu (que era també representant de la Nació). Aquesta connexió directa entre la milícia i la Nació va repercutir en

la trajectòria de l'Estat liberal. La definició clàssica de Max Weber de l'Estat com el monopoli de la capacitat de coacció legítima no s'adapta de manera òbvia i contínua a l'Espanya de llavors.

El batalló de la brusa reproduceix una escena reiterada en l'imaginari i el pensament polític de l'inici de l'Espanya contemporània: membres de les classes populars s'enfronten airadament amb un membre de les classes benestants. L'arrelament del principi de la *sobirania nacional* anà acompanyat de l'activisme polític i armat de la Milícia Nacional.

No era un fet generalitzable a Europa. Als països d'Europa central, la mobilització antinapoleònica en forma de milícies fou tardana i quedà sempre sota el control de la Corona i de l'exèrcit regular. A França la Revolució de 1830, clarament encapçalada per burgesos moderats, eliminà la capacitat de la milícia per a adoptar resolucions polítiques i la posà sota el poder executiu. A Espanya, però, el dualisme de la “coacció legítima” va arrelar, per a esdevenir un agent reiterat, que seria reivindicat per molts i rebutjat per molts altres. Durant la Guerra d'Independència, la guerrilla, tot i el risc per a l'ordre, fou estimulada per les autoritats en virtut de l'estalvi que representava a una Hisenda ofegada. Reconeguda oficialment com a una “pirateria terrestre”, que s'autofinançava amb el botí, la guerrilla fou un terreny d'assaig per a lideratges alternatius. Els intents de sotmetre-la a l'exèrcit foren escassament efectius, especialment en el cas valencià (Fraser, 2006: 545-546; Moliner, 2008: 49-52). La impregnació política, les lleialtats i les tradicions de grup van créixer de manera combinada, a partir d'aquella experiència inicial.

Entre els liberals, tradició política roussoniana que veia la milícia com a una força “de la Nació” –i no del govern– oferia oportunitats reiterades per a un activisme polític en el context de les societats locals. Com suggereix l'exemple pregon de Joan Prim, tot això fou un laboratori de lideratges i lleialtats, que, més endavant, es podien transferir a l'exèrcit i a la política institucional.

LA INTEGRACIÓ NO DEMOCRÀTICA DEL LIBERALISME I LA CREIXENT REGULACIÓ DE L'ESTAT

Cap a mitjan segle XIX tot això pot haver afavorit una conjuntura especial per als esclats de violència fortament polititzada, que sembla característica d'Espanya. D'una manera esquemàtica podríem esmentar-ne els components principals:

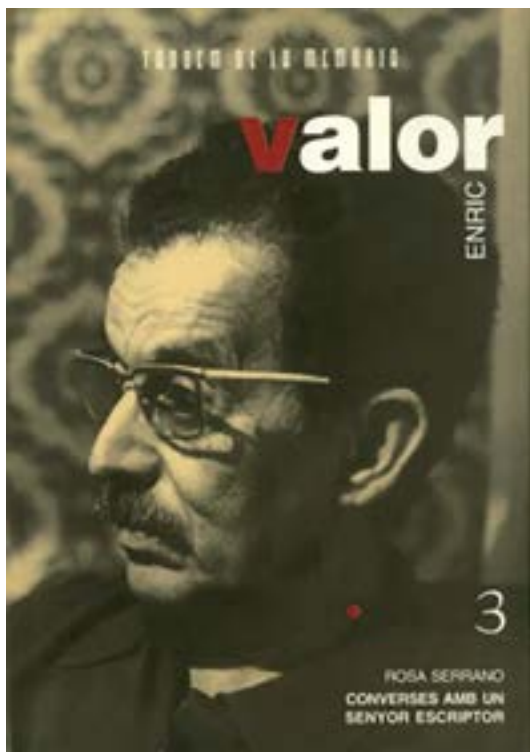
- L'eclosió del malestar social, a partir de l'esgotament de l'expansió del conreu i la crisi de moltes artesanies rurals (alhora que es feia present l'organització dels obrers a la Catalunya industrial).
- La lenta expansió efectiva del control governamental de l'ordre públic i, per tant, la funció clau en aquest camp de l'espai sociopolític local, sovint caracteritzat per lideratges alternatius i tradicions polititzades de signe contrari.
- Una estesa confiança entre els sectors burgesos en l'“Estat menut” com a component lògic d'un ordre espontani. Alhora, creixia entre les elits el desconeixement sobre les condicions de vida de les classes populars o la seua idealització.
- A diferència del que passà a bona part d'Europa occidental després de 1848, l'Estat nacional a Espanya mantingué experiències de refundació revolucionària fins al darrer terç del segle XIX. Això estimulà el recurs a la violència polititzada d'amplis sectors socials.

La dura experiència del Sexenni significà un clar punt d'inflexió en aquesta dinàmica. La dificultat per a consolidar un model democràtic estable, que recolzara en la sobirania nacional, va derivar en un consens per a allunyar-se d'aquest principi (Garcia Moscardó, 2021). A l'etapa posterior, la de la Restauració, s'assentaren canvis significatius. El consens dominant va arraconar l'ús mobilitzador que havia tingut anteriorment la idea de la sobirania nacional. Amb ell, declinà bona part dels factors de politització de la violència. A partir de llavors, la conflictivitat de caràcter directament social i socioeconòmic tingué el predomini. De vegades, s'ha donat per sobreentès que la gran majoria de la població havia estat tradicionalment al marge de la política. Els estudis actuals permeten qüestionar aquesta hipòtesi. És més explicatiu plantejar que, amb el sistema de Cánovas, es va promoure la construcció deliberada d'un escenari nou, on es feien desaparèixer factors decisius d'una important politització anterior.

En contrast amb la dinàmica precedent, ara allò que crida l'atenció és la dificultat per a enllaçar de manera estable les reivindicacions massives –foren les del sindicalisme urbà o les protestes agràries– amb un corrent polític establert. Això resultà condicionat per l'ascens de l'apoliticisme anarquista, d'una banda. D'una altra, pel compromís dels partits dinàstics (de vegades, també d'altres) per a frenar al màxim el desenvolupament d'una política de masses. Calia evitar allò que significativament es deia “política-veritat”. Això establia un marc difícil per al desenvolupament de moviments massius. Ara, les demandes populars, en virtut del consens dominant, trobaven escassos col·laboradors entre les classes mitjanes i no disposaven d'accés fàcil a l'espai polític; el consens reforçat respecte a la defensa de la propietat privada multiplicava els riscos de la delinqüència associada a dures condicions de vida (Baumeister, 1996). La tendència a l'aïllament

de les reivindicacions populars, enfront d'un consens liberal ara defensivament burges, tingué excepcions ben importants a Castelló i València, amb l'ascens de nous republicanismes. Però la seua projecció més enllà de l'àmbit urbà fou només parcial i, a més, fou un fenomen molt reduït a les comarques meridionals.

Al seu torn, els instruments normatius i de repressió dependents de l'Estat guanyaren un pes determinant. En general, els diversos corrents polítics, sempre que mostraren disposar d'un significatiu pes (aconseguit de manera més o menys legítima), podien comptar amb el reconeixement, dins d'un pluralisme liberal que acceptava la suplantació habitual de l'electorat. Aquesta era una reformulació significativa, que afavoria una important renovació del personal polític: ara guanyaven una importància clau els polítics professionalitzats, capaços d'implicar-se eficaçment en les exigències de les transaccions entre elits en escales territorials més àmplies i en detectar constantment les oportunitats canviants d'esmerçar on calia favors o represàlies. Això introduïa matisos i reorientacions en les bases locals de l'Estat.

L'escriptor de Castalla, Enric Valor, va resseguir les alternatives de les seues branques familiars, entre la Marina Alta, l'Alcoià i la Foia de Castalla, i la seua diversitat d'orientacions polítiques. També deixà clar el pes que tenien en el pas del segle XIX al XX una xarxa de poblacions influents distinta de l'actual i el seu dens univers social.

Sens dubte, funcions clau com la fiscalitat, el servei militar o el sistema electoral continuaren tenint durant dècades trams del tot imprescindibles en els municipis. Però, des de 1866, la normativa sobre les aigües de rec va anar incrementant la capacitat regulativa de l'Estat. La Guàrdia Civil va viure ara la seua expansió. Per damunt de tot, es consolidà a llarg termini el criteri de militaritzar preventivament l'ordre públic i cedir-ne les competències al comandament militar (Robledo, 2022).

Així, des del darrer terç del segle XIX, quan augmentaven les tendències als protagonismes col·lectius a Europa, l'escenari a Espanya tancava, sense reconversió, tradicions fonamentals del liberalisme anterior. Alhora, s'establien significatius elements de bloqueig en les relacions entre l'Estat i la dinàmica de la societat.

LA CONTRIBUCIÓ DE LA HISTÒRIA A UNA IMATGE MÉS EXPLICATIVA DE L'ESTAT

Aquests plantejaments no pretenen fer una síntesi de les relacions entre la violència, la societat i la formació de l'Estat. Es tractava de subratllar la conveniència de repensar aquestes relacions: no derivar-les d'un model, sinó situar-les en un context més impregnat per la història concreta. Això no és una crida al simple empirisme, ja que la discussió requereix més elaboració per iniciativa dels historiadors.

La història contemporània –com passa de fa temps per a d'altres períodes històrics– no es pot limitar a acceptar alguna de les ambiciosos concepcions sociològiques sobre el món modern. Alguns esquemes inevitablement tenen un gran pes i actuen, en forma de preconcepcions, per a desviar la recerca cap a la confirmació d'allò ja previst.

Podria ser útil entendre l'Estat com a un espai dinàmic i sovint conflictiu i contradictori, l'orientació del qual no sempre es troba decidida de bestreta. Com argumentà Edward Thompson –d'una manera poc aprofitada–, les forces socials aparentment derrotades podien influir, malgrat això, en la configuració de l'Estat. La victòria dels que disposaven de l'Estat podia tindre algun preu significatiu. No importava només el fet de manar, sinó també sobre quines bases, amb quina mena de suports, a partir de quines cessions o compromisos. Això ens pot mostrar que en realitat l'Estat i les societats nacionals no es configuraren simplement al gust unilateral de les elits. També per davall d'elles es podien consolidar contribucions significatives al llegat que ha heretat la nostra convivència actual. Recomposar i analitzar aquesta dinàmica –comptant amb els condicionants i limitacions de tots els agents col·lectius– obliga a considerar les diverses cares de l'Estat. Tant de bo, això estimes els debats racionals de hui.

BIBLIOGRAFIA

- ARCOS, M. (2009), *La senda dels lladres. Bandolerisme al voltant de la serra de Mostalla (1806-1839)*, València, Universitat de València.
- ARDIT, M. (2004), “Una mirada distant a les hortes valencianes. La perspectiva dels viatgers estrangers”, *Afers* 47, pp. 29-43.
- BARBER, F. (2024), *Elits de poder i vida quotidiana a la Safor (1650-1750)*, Gandia, CEIC Alfons el Vell.
- BAUMEISTER, M. (1996), *Campesinos sin tierra. Supervivencia y resistencia en Extremadura (1880-1923)*, Madrid, Ministerio de Agricultura.
- CABELLO, F., SANTA CRUZ, F., TREMPADO, R. (1845/2006), *Historia de la guerra última en Aragón y Valencia*, ed. de P. Rújula, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
- CALATAYUD, S., MILLÁN, J. I ROMEO, Mª C. (2023), “Agrarian development and State Building in Spain: the contest for irrigation in the Valencian region, 1770-1860”, *Rural History*, 34-1, pp. 39-54.
- CALATAYUD, S., MILLÁN, J. I ROMEO, Mª C. (2022), “Élites y reformas en la evolución del Estado nacional. España en el contexto europeo del largo siglo XIX”, dins Calatayud, S., Millán, J. i Romeo, Mª C., eds., *Reformas antes del reformisme. Estado y sociedad de élites en la España contemporánea*, Albolote, Comares, pp. 1-37.
- CALATAYUD, S., MILLÁN, J. I ROMEO, Mª C. (2011), “Conflicto y solidaridad en el regadío valenciano bajo la política de élites durante el siglo XIX”, dins Ortega, T. M^a i Cobo, F., eds., *La España rural, siglos XIX y XX. Aspectos políticos, sociales y culturales*, Albolote, Comares, pp. 58-88.
- CALATAYUD, S., MILLÁN, J. I ROMEO, Mª C. (2006), “Leaseholders in capitalist Arcadia: bourgeois hegemony and peasant opportunities in the Valencian countryside during the nineteenth century”, *Rural History* 17-2, pp. 149-166.
- CASTRO, C. DE (1979), *La revolución liberal y los municipios españoles*, Madrid, Alianza.
- COLOMA, L. (1890/1999), *Pequeñeces*, ed. de R. Benítez, Madrid, Cátedra.
- COLOMER, J. (2018), *España: la historia de una frustración*, Barcelona, Anagrama.
- DÍAZ, P. (2023), *Manuel Cortina Arenzana. Mesura y concòrdia en la España liberal (1839-1856)*, Alacant, Universitat d'Alacant.
- FRASER, R. (2006), *La maldita guerra de España. Historia social de la Guerra de la Independencia 1808-1814*, Barcelona, Crítica.
- FRASER, R. (1985), *Mijas. República, guerra y franquismo en un pueblo andaluz*, Barcelona, Antoni Bosch.
- GARCÍA MOSCARDÓ, E. (2021), *Roque Barcia Martí (1821-1885). Auge y caída de un nuevo mesías revolucionario*, Albolote, Comares, 2021.
- GAY, P. (2002), *Schnitzler y su tiempo. Retrato cultural de la Viena del siglo XIX*, Barcelona, Paidós.
- HALL, J., IKENBERRY, J. (1993), *El Estado*, Madrid, Alianza.

- KALIVAS, S. (2010), *La lógica de la violencia en la guerra civil*, Madrid, Akal.
- LA PARRA, E. (2018), *Fernando VII. Un rey deseado y detestado*, Madrid, Tusquets.
- LANGEWIESCHE, D. (2019), *Der gewaltsame Lehrer. Europas Kriege in der Moderne*, Múnic, C. H. Beck Verlag.
- LANGEWIESCHE, D. (2012), *La época del Estado-nación en Europa*, València, Universitat de València.
- MANTECÓN, T. (2013), *España en tiempos de Ilustración. Los desafíos del siglo XVIII*, Madrid, Alianza.
- MESTRE, A. (1999), *Don Gregorio Mayans y Siscar, entre la erudición y la política*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- MILLÁN, J. (2018), “La primera fase del Estado-nación en España, 1808-1880: cambios sociales y espacios políticos”, *Cahiers de civilisation espagnole contemporaine* 20, <http://journals.openedition.org/ccec/7259>
- MILLÁN, J. (2015), “La formación de la España contemporánea. El agotamiento explicativo del fracaso liberal”, *Ayer* 98, pp. 243-256.
- MILLÁN, J. (2006), “Triunfo y límites de la propiedad en el arrendamiento valenciano” dins De Dios, S., Infante, J., Robledo, R. i Torijano, E., coords., *Costumbre y prescripción*, Madrid, Colegio de Registradores de la Propiedad, pp. 373-410.
- MILLÁN, J. (1990), “La resistència a la revolució en el País Valencià. Oligarquías y capas populares en el movimiento carlista”, dins Agirreazkuenaga, J. i Urquijo, J., *150 años del Convenio de Bergara y de la ley del 25-X-1839*, Vitòria-Gasteiz, Eusko Legebiltzarra / Parlamento Vasco, pp. 431-471.
- MILLÁN, J. (1988), “Els militants carlins del País Valencià central. Una aproximació a la sociologia del carlisme durant la revolució burgesa”, *Recerques* 21, pp. 101-123.
- MILLÁN, J. (1984), *Rentistas y campesinos. Desarrollo agrario y tradicionalismo político en el sur del País Valenciano, 1680-1840*, Alacant, Institut J. Gil-Albert.
- MOLINER, A. (2008), “La articulación militar de la resistència: la guerrilla”, *Trocadero* 20, pp. 45-58.
- MORAL, J. DEL, PRO, J. I SUÁREZ, F. (2007), *Estado y territorio en España, 1820-1930. La formación del paisaje nacional*, Madrid, Catarata.
- OSTERHAMMEL, J. (2015), *La transformación del mundo. Una historia global del siglo XIX*, Barcelona, Crítica.
- PARÍS, A. (2023), “Antiliberalismo popular y protestas del pan en el Madrid absolutista (1823-1833)”, dins Hernández, C., *La política a ras de suelo. Politización popular y cotidiana en la Europa contemporánea*, Albolote, Comares, pp. 53-70.
- PIKETTY, TH. (2019), *Capital e ideología*, Barcelona, Deusto.
- POPKIN, J. (2021), *El nacimiento de un mundo nuevo. Historia de la Revolución francesa*, Barcelona, Galaxia Gutenberg.
- RAPHAEL, L. (2008), *Ley y orden. Dominación mediante la administración en el siglo XIX*, Madrid, S. XXI.

- ROBLEDO, R. (2022), *La tierra es vuestra. La reforma agraria. Un problema no resuelto. España: 1900-1950*, Barcelona, Pasado y Presente.
- ROMEO, Mª C. (2010), “Las guerras civiles del siglo XIX: ¿una ruta excepcional hacia la modernización”, dins Townson, N., dir., *¿Es España diferente? Una mirada comparativa (siglos XIX y XX)*, Madrid, Taurus, pp. 65-110.
- RUÍZ, P. (1981), *Señores y propietarios. Cambio social en el sur del País Valenciano, 1650-1850*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- SAAVEDRA FAJARDO, D. (1640/1999), *Empresas políticas*, ed. de S. López, Madrid, Cátedra.
- SÁNCHEZ-BLANCO, F. (2007), *La Ilustración goyesca. La cultura en España durante el reinado de Carlos IV (1788-1808)*, Madrid, CSIC.
- SAUCH, N. (2004), *Guerrillers i bàndols civils entre l'Ebre i el Maestrat: la formació d'un país carlista (1808-1844)*, Barcelona, Abadia de Montserrat.
- SCOTT, J. (1998), *Seeing like a State. How certain schemes to improve the human condition have failed*, New Haven, Yale University.
- SERRANO, R. (1995), *Enric Valor. Converses amb un senyor escriptor*, València, Tàndem.
- SHUBERT, A. (2018), *Espartero, el Pacificador*, Barcelona, Galaxia Gutenberg.
- ZAMOYSKI, A. (2016), *Phantome des Terrors. Die Angst vor der Revolution und die Unterdrückung der Freiheit 1789-1848*, Múnic, C. H. Beck Verlag.
- ZWEIG, S. (1928/2021), *Viaje a Rusia*, Madrid, Sequitur.